

תוכן העניינים

9	הקדמה
12	עם המהדורה השנייה
12	עם המהדורה השלישית
13	מבוא: הלכה, מנהג ומסורת ביהדות אשכנז במאות ה"א-ר"ב

ההיבט הגיאוגרפי 14; גרריו של מנהג אשכנז 16; פיצול ואחדות במנהג אשכנז 22; מקומו של המנהג בהיירארכיה ההלכתית 27; המנהג כהשקפת־עולם 35; מנהג ופולקלור 39; הרקע הגרמני 42; 'מנהג רע' — עמדת רש"י 49; העמדה האחרת 59; עמדת התלמוד הירושלמי בשאלת המנהג 61; הלכה ומעשה 69; חזור לחכמי אשכנז 74; מנהג אשכנז בראשיתו 85; קונסנסוס, ביקורת וצנזורה 88; בעיית 'המושב בחיים' של המנהג האשכנזי 98.

שער השבת

109	פרק א: תוספת שבת
125	פרק ב: נר של כבוד
136	פרק ג: כיסוי העיניים בעת הדלקת נר שבת
142	פרק ד: 'הפורס סוכת שלום' — ברכה וגלגוליה
157	פרק ה: קידוש של ליל שבת בבית־הכנסת
171	פרק ו: הקריאה בחומשים 'שלנו' — שתי גישות בהלכה ותולדותיהן
182	פרק ז: ברכת 'חזק' בסיום הקריאה ובחתימות הפיוט
186	פרק ח: ממנהגי תפילת המנחה של חול ושל שבת
201	פרק ט: גלגולי מנהג צרפת בסעודה שלישית של שבת
221	פרק י: הבדלה על הפת

שער הפסח

237	פרק יא: מתי אופים מצות של פסח?
249	פרק יב: מצה מלוחה בפסח
260	פרק יג: המצה השלישית של ליל הסדר ותפקידה
271	פרק יד: איסור קטניות בפסח

שער ברכות ותפילה

285	פרק טו: 'אל מלך נאמן' – גלגולו של מנהג
299	פרק טז: קצת ענייני קדיש יתום ומנהגיו
311	פרק יז: קריאת שמע 'על המיטה' – מה היא?
327	פרק יח: ברכות המילה על הכוס בט' באב – כיצד?
336	פרק יט: פדיון הבן מיד הכהן ומיד מלאך המוות
343	מפתח מקורות
347	מפתח מקורות לספרות חז"ל ולספרות חיצונית
351	מפתח מקורות מימי הביניים
355	מפתח עניינים
358	מפתח אישים
359	רשימת המקומות בהם נדפס נוסח ראשון של חלק מפרקי הספר
360	הוספות והשלמות

הקדמה

הספר המונח בזה לפני הקורא מוקדש לחקר י"ט מנהגים נפוצים בעם ישראל, בשלושה תחומים עיקריים, שנתגבשו בימי הביניים, באירופה ובארצות המזרח: (א) שולחן השבת וסדריו; (ב) סדר ליל הפסח; (ג) סדרי תפילה ובית־הכנסת.

ספרות ההלכה הענפה שנוצרה באירופה במהלך המאות הי"א–י"ד, השפיעה באופן מכריע על צורת ההלכה כולה, ובתקופה זו נתבצרו יסודותיו של מנהג ישראל הרווח עימנו היום; אולם אין הספר הזה עוסק בענייני הלכה ראשיים, אלא בתחום המנהג המשיק להלכה בלבד. רוב המנהגים הנסקרים בספר זה, אינם נזכרים בתלמוד, לא במפורש ולא ברמז, אף שמקצתם נוהגים היו בצורה זו או אחרת כבר בזמן התלמוד. מנהגים אחרים נתייסדו בתקופת הגאונים, בכבל ובעיקר בארץ־ישראל במהלך חמש־מאות השנים (לערך) שבין חתימת התלמוד הבבלי לראשית התקופה הרבנית, ובקליטתם הנלהבת בולטים בעיקר אנשי אשכנז הקדמונים, שייחסו קדושה מיוחדת לאותם מנהגים, שנהגו בהם מקדמת דנא, והעמידום בדרגה הלכתית עליונה יותר מן ההלכה התלמודית המפורשת. לעומתם, חכמי ספרד לדורותם, נאמנים היו להוראות הגאונים — עימם עמדו בקשרים הדוקים ומתמידים — ועל פיהם צמודים היו הרבה יותר אל ההלכה התלמודית לפרטיה, ולפולקלור החוץ־תלמודי שבידיהם ייחסו מעמד הלכתי מישני בלבד. על פרשה מורכבת זו, ועל יתר המרכיבים ההיסטוריים החשובים העומדים ביסוד הוויית המנהג האשכנזי, כמו גם על מאפייניה החברתיים המיוחדים, הארכתי במבוא לספר זה.

הלקח ההיסטורי הראשי שהספר מבקש להעלות מן המחקר המדויק במנהג הוא, כי אורח החיים הדתי של בני אשכנז הראשונים, ושל אבותיהם הקדמונים, בני איטליה, בלתי־תלוי היה, במקורו, בתלמוד הבבלי (או הירושלמי), ומקורו במסורת שבעל־פה המשתלשלת מדור לדור, מאב לבן ומרב לתלמידו, במעשה החי ובביצוע הקונקרטי. מועד הופעתו לראשונה של התלמוד הבבלי באירופה אינו ידוע, ואף לא דרך השערה וקירוב, אך בהכרח הוא מאוחר לעריכתו הסופית של התלמוד בדורות שלאחר הסבוראים, כמאה הז' לכל המוקדם. אין ספק כי מסורת הלכה מפורטת נתקיימה בידי היהודים יושבי אירופה לפני מאה זו, וגם אין ספק כי מסורת יהודי אשכנז השתקפה בדרך כלל בין דפי התלמוד הבבלי, שאינו אלא בית האוצר הגדול להלכה היהודית לכל גווייה המסורתיים. הבעיה התעוררה באותו סקטור של חיי הדת והחברה שבו נשתנתה המסורת החיה של יהודי אירופה במידה מהותית ממסורת הבבלי, בגלל סיבות היסטוריות שונות ומגוונות. הנידונות גם הן בספר זה,

ובתחומיו של סקטור רחב זה נתחולל המאבק בין השאיפה המושרשת לקיים את הישן והמסור לבין ההכרה המתעצמת והולכת בסמכותו המכריעה של התלמוד הבבלי ויתרונו — התיאורטי והמעשי — העצום על פני המערכת הבלתי־כתובה הישנה. מאבק איתנים זה, נתחולל בעיקר במאות ה'א–י"ג, בתנאי החיים המשתפרים והולכים במאה ה'א ובמסגרת הרניסאנס הצרפתי של המאה ה'ב, ובמקביל למאבק הדומה על חדירת המשפט הרומי לאירופה המערבית, שהתחולל באותה תקופה. מאבק זה העמיד מתוכו מוסדות ומפעלים כבירים בתולדותינו, כמפעל ה'תוספות' מזה ותנועת 'חסידי אשכנז' מזה, ומבחינה היסטורית הוכרע לטובת הסמכות התלמודית. אמנם הסמכות התלמודית חושקה בעוצמה רבה על ידי הגישה ההפוכה, והתוצאה קרויה בפנינו בשם הכולל 'מנהג אשכנז', שאינו אלא ביטוי דתי־פסיכולוגי עמוק לעמדה האחרת, העתיקה והמושרשת יותר, ביהדות אשכנז.

עניין היסטורי חשוב אחר שהדיו עולים מבין דפי הספר הוא הקשר האפשרי, שכבר נידון הרבה במחקר, בין מנהג אשכנז הקדום ועולם ההלכה הארץ־ישראלי. גם פרשה זו נידונית במבוא לספר, ובו העליתי את הטענה כי עקרון עליונותו של המנהג החי על פני ההלכה הכתובה והתיאורטית, שהוא עקרון־מוטו בין האשכנזים, מוצאו בארץ־ישראל והוא משתקף היטב בחילופים חשובים שבין התלמוד הבבלי והירושלמי במקומות שונים. קבוצת המנהגים המנותחת כאן, מדגימה נקודה זו בכמה וכמה מקומות.

כשני שלישי מפרקי הספר נתפרסמו בכתבי־עת מדעיים שונים, במשך כעשרים וחמש שנה. רובם זכו לתגובות של ביקורת והשלמה, מחלוקת והסכמה, מחברים למקצוע ומלומדים בתחומים אחרים, הן בדפוס והן בדברים שבעל־פה. אף אני זכיתי ללמוד דברים חדשים, שנעלמו ממני בעבר ושנתחדשו בספרים הרבים שיצאו לאור בשנים האחרונות, ובפרט למדתי מן העושר העצום הגנוז במכון לתצלומי כתבי־היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שיכולתי לעיין בו הרבה לרגלי עבודתי שם. כל אלה נכללו במהדורה מקובצת זו, וכתוצאה מכך נתאפשר לי למחוק שגיאות מעבודתי, להוסיף חומר בעל־ערך ולהשלים את הביבליוגרפיה הנחוצה, בהיקף שיש בו כדי להקנות פנים חדשות לחומר הישן — שאר פרקי הספר לא נתפרסמו בעבר.

במקומות שונים בספר הערתי על קרבתו של ספר הזהר למנהג אשכנז ומסורתו. לעניין זה משמעות רבה לשאלת מוצאו וזמנו של הזהר, אך דיון בו דורש כרך מאמרים בפני עצמו כדי להדגימו לפרטיו, ובכרך זה — העוסק בשלושה נושאים מוגדרים — לא ניתן היה אלא להעיר על־כך בהעברה במקומות המתאימים. כאמור, הספר מחולק לשלושה 'שערים': שער השבת, שער הפסח ושער ברכות ותפילה. בכל שער נכללו כמה מן המנהגים היותר־רווחים והיותר־מפורסמים בתחומו, מתוך מגמה להאיר את רקעם ההלכתי, ראשיתם, מוצאם ודרך התפתחותם; את טעמיהם העיקריים כפי שנמסרו בספרות הרבנית (עד למאה ה'ז) ואת אחיזתם

בחיים, בהיסטוריה הממשית של חיי היום-יום ובמסכת האמונות והדעות של ימי הביניים. אורח החיים היהודי באשכנז נקבע ונחתם בימי הביניים הגבוהים, ובפרט כך ביחס לטקסי השבת, החג ובית-הכנסת, ופרקי הספר נועדו להדגים דבר זה. מכיוון שאין ספק זה עוסק בענייני הלכה ממש, אלא במנהגים בלבד, הרי שמגמה זו קובעת את בניינו של הספר: כל המקורות הנזכרים בו הם מימי הביניים, וספרים מן התקופה שלאחר השולחן-ערוך אינם נזכרים בו כלל. מן המקורות הקדומים נאספו אל הספר אבני הבניין העיקריות בלבד, תוך דילוג וויתור על דעות מקבילות וחופפות שאין בהן כדי לתרום דבר לתוספת הבנה. המקורות התלמודיים מובאים רק במידה שיש להם נגיעה ישירה ובלתי-אמצעית לנושא הנידון.

בתקופה שבה טיפלתי בהבאתו של ספרי לדפוס יצא לאור חיבורו של חברי פרופ' הניאל שפרבר, מנהגי ישראל, מוסד הרב קוק, ירושלים, חלק א: תשמ"ט, חלק ב: תשנ"א. בספר זה הוקדש מקום רב לפולקלור המנהגים בתקופה שאחר השולחן ערוך, בכל תפוצות ישראל, ובכמה נושאים יש בו, מבחינה זו, משום השלמה מזומנת לספרי, המוקדש כולו לחקר המקורות הראשוניים בלבד, ולהבנת מהלכי ההתפתחות, סיבותיהם ורקעם ההיסטורי באירופה של ימי הביניים בלבד, והרחקתי ענייני פולקלור מתוכו כדי שלא לערב מין בשאינו מינו.

עוד מבקש אני להפנות תשומת-לב הקורא לדרך שבה ניצלתי את מנגנון ההערות כדי לשלב בפרקים חומר נוסף, שיש בו כדי להעשיר את הנושא ולהאיר בו זוויות נוספות, אך אינו חיוני להבנת מהלך הדברים, ועלול להוות מעמסה יתירה בקריאה ראשונה.

מר ישראל חזני קרא את כל הספר טרם הימסרו לדפוס, והועילני בזה תועלת רבה. תודתי שבעל-פה נתונה לו גם בכתב, והערות אחדות שולבו, בשמו, בכלל הערותיי.

עם המהדורה השנייה

עם הופעת המהדורה השנייה של ספרי זה, שנתיים בלבד לאחר צאת המהדורה הראשונה, עונג הוא לי לציין את קבלת הפנים היפה לה זכה הספר, בכתב ובעל-פה. ראה, בעיקר: א' זימר, מדעי היהדות, 33 (תשנ"ג), עמ' 66–70. הוספתי למהדורה זו השלמות אחדות, בעיקר מתוך חומר מקורי ומחקרי שנתפרסם, או שבא לידיעתי, לאחר פרסום המהדורה הראשונה. מאחר שלא ניתן היה לשלב את ההוספות וההשלמות בגוף הספר, אלא בסופו (עמ' 360), רשמתי רק את ההערות שיש להן נגיעה ישירה למה שנאמר בו, וויתרתי על הרחבות והסתעפויות במעגל רחב יותר. בד בבד עם מסירת ההשלמות, מסרתי לבית ההוצאה כתב-יד מלא של ספרי 'הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, 1100–1500', המהווה המשך לספר זה, ובמסגרתו יבוא גם דבר זה על תיקונו.

ישראל מ. תא-שמע

האוניברסיטה העברית בירושלים

עם המהדורה השלישית

בשמחה מקדם אנוכי את הדפסתה של המהדורה השלישית לספרי. בארבע השנים שחלפו מאז צאת המהדורה השנייה של הספר, נתפרסמו כמה וכמה מקורות חדשים ומחקרים נוספים, הנושאים משמעות גם למקצת העניינים הנידונים בספר. הערתי עליהם בקצרה בהשלמותי, המתווספות כאן על ההשלמות שנקבעו במהדורה השנייה, אך לא ניתן לפתח במסגרת צרה זו את מלוא המשמעות הרלוונטית, וסמכתי על הקורא שישלם חסר זה בעצמו.

ספרי 'הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, 1000–1500', שרמזתי אליו בהקדמתי למהדורה השנייה, ראה אור בינתיים (ירושלים תשנ"ו), בין המהדורה השנייה והשלישית; גם לו קשר הדוק עם נושאי המסגרת של הספר הנוכחי, והוא מהווה כעין ספר המשך לספר הנוכחי.

הלכה, מנהג ומסורת ביהדות אשכנז במאות הי"א–י"ב

מבוא זה מבקש למצות משמעות היסטורית לתולדות ההלכה בימי הביניים, מבדיקת החומר הספרותי המתייחס לתופעת המנהג האשכנזי במאות הי"א–י"ב. המבוא מבקש לתפוס את הקווים הכלליים המאפיינים ומגדירים את 'מנהג אשכנז' כפינומן הלכתי ייחודי, ולעמוד על עניינם הפנימי של המנהגים ועל מעמדם בתודעה, ובהיירארכיה ההלכתית של בני הזמן. הטענה היסודית היא, כי משתקפת כאן תפיסה קדומה — מן הימים של טרם התפשטות התלמוד הבבלי באיטליה — של ההלכה כמסורת חיה שבעל-פה, שעיקריה כתובים במשנה אך פריטה המרובים תלויים במסורת של מעשה, העוברת מאב לבן ומרכ לתלמידו, קרוב ככל האפשר אל המושג העתיק של 'תורה שבעל פה'. מסורת חיה זו, עדיין מושפעת היתה, במידה מרובה, ממסורת ארץ-ישראל-ביזנטיון. עם התבססותו של התלמוד הבבלי כמסמך הלכתי בעל ערך פסיקתי מכריע — ומאוחר יותר עם התפשטות הלימוד הקבוע בו, ביחידות ובקבוצות של תלמידי-ישיבות בפני רבותיהם — הלך ונתברר לחכמי התורה היקפו של הפער הקיים בין פרטי אותה מסורת שבעל-פה למסורת הבבליית הכתובה והמשתקפת בין דפי התלמוד הבבלי, וכתוצאה מכך נוצר מתח בין אלה שביקשו להתעלם מן אותה מסורת סתומה ולבטלה — מפני שהספרות התלמודית שופכת אור על שורשי העניינים ומלבנת אותם היטב — לבין מי שביקשו לשמר את הישן דווקא, אם בדרך של הארמוניזאציה מאולצת עם המקורות התלמודיים ואם על חשבונם ממש. בידי אלה — והם היו רוב החכמים בישיבות אשכנז במאה הי"א — 'נדחפה' אותה מסורת קדומה, שבעל-פה, כלפי מעלה, והפכה ל'מנהג', שמעמדו כלפי ה'הלכה' התלמודית הבבליית מקביל היה ליחס הקלאסי שבין 'תורה שבעל-פה' ל'תורה שכתב'. תוצאתו הסופית של תהליך זה — שהוא תהליך-פשרה ביסודו — הוא מעמדו האמביוולנטי המובהק של התלמוד הבבלי באשכנז: מחד גיסא נתפס התלמוד הבבלי כביטוי המרכזי והבלתי-מעורער של תורת ישראל, בכל הנוגע לקיום מצוות תלמוד-תורה, שהיא המצווה הראשית שבתרי"ג בעיני בן אשכנז, ומאידך גיסא היה מעמדו משני-בחישיבות ככלי של פסיקה למעשה. ביטוי חד-משמעי למעמדו הפסיקתי המורכב של התלמוד, ולהכפפתו אל מסורות המנהג החי, הוא יחסם 'הפתוח' של קדמוני אשכנז אל גירסאות התלמוד והתאמתן המתמדת אל מה שידוע להם, בידיים ובזרוע. מורשת 'פתוחה' זו היא שאפשרה במאות הי"א–י"ב,

מפתח אישים

יצחק ב"ר יהודה	177	אבורהם, יוסף	308
יצחק ב"ר מנחם מאורליינש	176	אכולעפיה, מאיר	289
יצחק בן מרואן	146	אברהם ב"ר חייא הנשיא	301
יקר (אבי ר' יעקב)	262	אברהם ב"ר יחיאל מרומא	212 93
ישמעאל בן חכמון	177	אברהם ב"ר אפרים	180 176
ישראל גאון	115	אליעזר ב"ר משולם	77
מאיר ב"ר משה	176	אלעזר מטרשקון	181
מילהויזן, יום טוב ליפמן	309	אשר ב"ר דוד	287
מנחם ב"ר אהרן	275	בנימין אלנהוואנדי	196
מנחם ב"ר פרץ מיואני	257	בנימין ב"ר שמואל	268
מנחם ב"ר שלמה	93	דניאל ב"ר יחיאל מרומא	286 212
משולם ב"ר מאיר	214	דוראן, משפחת	164
משולם ב"ר קלונימוס	280	די ליאון, יצחק	308
נחמן ב"ר חיים הכהן	215	זרחיה הלוי	340 289
נתן ב"ר יחיאל מרומא	212 93	חיים מבלאייש	176
ענו, יחיאל בן יקותיאל	232	חלאווה משה	301
קירקיסאני	195	חנוך ב"ר משה	328
קלונימוס הזקן	77	יהודה ב"ר אברהם	262
שם טוב ׳ שם טוב	308	יהודה ב"ר יקר, ראה ביאור התפילות	
שמואל ב"ר יעקב מטרויש	287	יוסף בכור שור	210
שמואל הנגיד	160	יעקב ב"ר יקר	238
שמחה משפיירא	208 96	יעקב ב"ר שמשון	330
שמעיה תלמיד רש"י	262 176	יעקב ישראל	244
שמריה	301 80	יעקב מלוניל	216

הוספות והשלמות

עמ' 48, סוף הערה 55: לתיאור טוב של המצב הריאלי המשתקף מפרוצדורות משפטיות אורליות מן הטיפוס הזה, ראה: ג' אלגזי, "תבנית נוף מולדתו" – ניקולאוס קוזאנוס, איכרי המזול והמשפט הכפרי, בתוך ב"ז קדר (עורך), התרבות העממית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 123-140. המאמר עוסק במאות הי"ד-ט"ו, אך הוא נושא משמעות רבה גם למאות הי"א-י"ב.

עמ' 70, סוף קטע א: וראה ירושלמי ביצה פ"ב ה"א [סא ע"ב]: 'דרש רבי יוחנן לטיבראי כהדא דר"ש בן אלעזר; הוה דרש להון להלכה ואינון סברין לעובדא. אית דבעי מימר לעובדא דרש להון. אתון ושאלון ליה ודרש להון להלכה, חזר ודרש להון ולא ידעין אין להלכה אין לעובדא'. וראה הנוסח שפרסם י' זוסמן, 'שרידי ירושלמי כתב יד אשכנזי', קבץ על יד יב (תשנ"ד), עמ' 31.

עמ' 71, אחרי סוף הקטע הראשון: ועתה מתברר עניין זה ביתר תוקף ממכתבם של מתפללי בית הכנסת אל-שאמיין בפוסטאט. ראה מ"ע פרידמן, 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ-ישראליים', כנסת עזרא [לכבוד פרופ' ע' פליישר], ירושלים תשנ"ה, עמ' 74.

עמ' 101, סוף הערה 155: ראה גם ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ברכות, עמ' 52, הערה 69.

עמ' 117, ליד הערה 25: ראה מאמרי 'פירוש אשכנזי קדום למדרשי בראשית ויקרא רבה', תרכ"ן נה (תשמ"ו), עמ' 68, ליד הערה 14. ראה עתה: מ"ב לרנר (מהדיר), פירוש קדום למדרש ויקרא רבה, ירושלים תשנ"ה, ומבואי שם, עמ' 1-15.

עמ' 122, לפני הקטע הפותח במלה 'אכן': עניין זה הוא המשתקף מסגנון מדרש שוחר טוב, פרק יט, אות י: 'מן תקופת טבת עד תקופת ניסן הלילה פורע ליום, מן תקופת ניסן עד תקופת תמוז היום לוח מן הלילה... נמצא בתקופת ניסן ותשרי אינן חייבין זה לזה כלום, ונוטלין זה מזה בפטיסין [=באמונה] ואין אחר שומע ביניהם... אבל למטה זקני ישראל (ויודעין סוד העבור, נוטלין מן היום ונותנין ללילה, נוטלין מן הלילה ונותנין ליום...'. שעות 'חילופיות' אלו אינן מן היום ואינן מן הלילה, ו'אבותינו הראשונים קבעו את המשנה [=לימוד משניות בציבור וקריאת-שמע של שחרית ושל ערבית] שהיו יושבין ביום שהוא נוטל מן הלילה, ובלילה שהיא נוטלה מן היום' (שם, א, יז). וזו